

### Ритуал як інтертекстуальний елемент у романі «Чорна рада» П. Куліша

Написанню роману «Чорна рада» передувала величезна, копітка художньо-дослідницька робота письменника. Задум написати історичний роман виник у Пантелеймона Куліша в період зацікавленості суспільства ідеями культурної самобутності українців. Він читає «Историю Малороссии» М. Маркевича, «Историю Малой России» Д. Бантиш-Каменського, твори М. Гоголя, В. Шекспіра. Захоплюється українськими історичними піснями, думами. Ретельно студіює історичні, етнографічні, мемуарні джерела. Детально вивчає літописи Самовидця та Граб'янки. Черпає історичні факти з російських та польських джерел. Також збирає матеріал безпосередньо з уст старих козаків.

П. Куліш першим звернувся до теми козаччини періоду внутрішньої боротьби в Україні. Аналіз тексту роману виявив конкретні традиційні форми «чужого» слова в тексті: ремінісценції, алюзії. Кількість рядків, у яких виразно або приховано звучить «чуже слово», у «Чорній раді» досить значна, тому зупинимось лише на ремінісценції як найбільш поширеній формі міжтекстових зв'язків.

Ремінісценція на рівні теми чітко простежується у традиції побратимства в козаків. Це звичай духовного споріднення з метою взаємодопомоги. «Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого» [2, с. 63]. Козаки вважали його більш сильним зв'язком, аніж кровний.

Традиція побратимства побутувала і в Східній Європі, у середовищі дружинного лицарства Київської Русі. Підтвердженням є твір Феодосія Печерського (XI ст.) «Друге послання до князя Ізяслава Ярославовича», в якому автор закликає не «брататись» з католиками. Традиції побратимства присутні в билинах Київської Русі, зокрема «Ілля Муромець і Святогор», в українських казках, легендах («Котигорошко», «Ведмідь-Іванко», «Товчикамінь і Сучимотузок» та інші). У козаків цей обряд став освячуватися церквою. Кирило Тур: «...зайшли у Братство та й попросили панотця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а слово боже...» [2, с. 63].

Ідея природного розвитку людини і суспільства спонукала П. Куліша до комплексного вивчення народного світогляду й характеру. Звичаї та обряди письменник вивчав з погляду етнографії, історії, соціології, художнього мистецтва. В тексті зустрічається ремінісценція-перегук між дохристиянськими та християнськими віруваннями. Звичай побратимства має глибоке коріння і є загальним для всіх народів. У стародавньому світі обряд супроводжувався клятвою і різноманітними символічними ритуалами. Побратими пили змішану з вином кров один одного, спільно вживали галюциногенний напій, ритуальну їжу, обмінювались подарунками. Ритуал відбувався по-різному, але мета була одна – встановлення штучних родинних зв'язків для консолідації військової ватаги.

Розрізняють два типи побратимства: назване і христове. Назване – історично давніший тип, спільний для усіх індоєвропейських народів. Христове побратимство супроводжувалось християнською символікою: ті, хто братався, клялися перед іконою, обмінювалися натільними хрестами. Козаки братались і з чужинцями, з людьми інших національностей. Так, Кирило Тур побратався із козаком-чорногорцем із балканського півострова, бо той був «добрий юнак». Побратими зобов'язувались любити, поважати один одного, рятувати від смерті. Кирило Тур: «Отож і побратався я з ним [Чорногорцем – прим. авт.] у Братстві, так уже, щоб у нас не було се моє, а се твоє, а все укупі: щоб допомагати один одному у всякій пригоді, щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком» [2, с. 65].

Побратимство в романі базується на моральному законі дружби. Козаки браталися, щоб піклуватися один про одного, підтримувати чи визволяти, якщо буде необхідність. Так Богдан Чорногор оберігав свого побратима Кирила Тура від кийв козаків: «Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому попрікне про яку-небудь Кирилову послугу, а на іншого блязня то й посвариться <...> Благаючи іншого отамана, аж слізьми обливався вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство» [2, с. 125-126].

Ремінісценція на рівні ритуалу простежується у романі, коли йдеться, наприклад, про покарання Кирила Тура.

Ритуал «ґрунтується на усвідомлених чи несвідомих міфічних та архетипних дискурсах, символічно виражає їх змісти, інколи використовується з терапевтичною метою, залучає індивідів до сакрального дійства, колективного співжиття, викликаючи у них переживання величного, піднесеного [3, с. 330]. У ритуалі містяться важливі ознаки людського існування, без яких воно знає зневажливого ставлення до себе.

Таке бачення ритуалу підтримувалось козацтвом, оскільки не тільки допомагало їм у бою,

побуті, а й породжувало на Січі постійне прагнення кожного до самоорганізації.

Пантелеймон Куліш використовує в тексті «Чорної ради» козацький ритуал покарання, в основі якого лежать принципи моралі. Найбільш популярною карою у козаків було забивання киями біля ганебного стовпа. Пантелеймон Куліш вводить у твір епізод суду над Кирилом Туром. За свій злочин перед товариством він терпить біль і сором. «Прив'язали бідолаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш та випити меду або горілки; бо так водилося у тих химерних низовців, що коло стовпа тут же горілка стоятиме у діжечці і калачів решето – раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати життя, а вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кий. <...> Отсе ж усякий братчик, ідучи мимо, зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині – да й пішов своєю дорогою» [2, с. 124].

Традиційно цей епізод тлумачився як фрагмент виховання шляхом побиття. І ніколи не ставилося питання про те, з яких джерел автор черпав цей епізод і яка його функція в тексті.

Насамперед привертає увагу причина, через яку Кирило Тур потрапляє на ганебний стовп. Козаки надавали перевагу свободі у всіх її проявах. Також вони вели постійні війни і перебували завжди в бойовій готовності. Тому кровні зв'язки переобтяжували їх і відволікали. «Сказано – козаки: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами» [2, с. 68]. Автор зазначає, що Запоріжжя держиться «на давніх, правічних звичаях». Будь-які відхилення від усталених норм караються. Кирило Тур не дотримався регламентованої гречності з дівчиною, тому і зазнав осуду козаків: «<...> вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скаканне в гречку» [2, с. 124]. Мотив зради козацьким традиціям розкривається в словах батька Пугача: «Знюхався поганий з бабами і наробив сорому товариству на всі роки» [2, с. 123]. Суворість законів щодо порядку пояснювалась присутністю на Січі людей різного статусу та моралі, а також постійним веденням війн, що вимагало дисципліни у війську.

Відомий історик та етнограф Дмитро Яворницький вказує на деталі покарання: «Ганебний стовп стояв на січовій площі біля дзвіниці. Біля нього завжди лежала в'язка сухих дубових палиць з голівками на кінцях, званих киями. Козака, якого спіймали на злочинстві, приводили туди і прив'язували на три доби, а часом і більше, поки не сплатить грошей за вкрадену річ. Протягом того часу повз злочинця проходять товариші. Одні мовчки дивляться на прив'язаного. Інші, напившись, б'ють і лають його, треті пропонують йому грошей. Четверті, прихопивши з собою горілки й калачів, поять і годують його. І хоча злочинцеві не хочеться їсти і пити, він усе-таки мусить це робити» [5, с. 151]. Наявність багатьох спільних елементів ритуалу покарання в Пантелеймона Куліша та Дмитра Яворницького дають підстави стверджувати про реальне історичне підґрунтя цього явища. Спостерігається лише одна відмінність, і вона полягає у жанровій різномірності текстів. Уривок Дмитра Яворницького – це констатація факту, події очима історика. Натомість епізод Пантелеймона Куліша – це художньо оброблений текст, підпорядкований сюжетній лінії та задуму твору. Відомо, що автор не завжди поділяв надмірну жорстокість, відверте знущання козаків у покараннях. Письменник вболіває за долю героя, тому називає «бідолахою», «горопахою».

Забивання киями біля ганебного стовпа – це одне з покарань, характерних для Січі. Олександр Середюк поділяє покарання, залежно від характеру злочину, на:

- прив'язування до гармати на площі за зневагу до начальства й особливо за грошовий борг.

Винного тримали доти, поки він сам не заплатить або хтось інший не поручиться за нього;

- шмагали нагаями під шибеницею за злочинство й гайдамацтво; розграбування майна, товарів, харчів, за самовільне перевищення норм продажу товарів, встановленої в Січі;

- заслання до Сибіру (в останній період існування Січі);

- дуель, коли виникали взаємні сварки [4, с. 237].

Можемо припустити, що Пантелеймон Куліш використав ритуал покарання киями як такий, що був найбільш затребуваний та дієвий на теренах України.

Запорозька Січ вирізнялася незалежністю й власним управлінським механізмом. Володимир Андрущенко та Віктор Федосов, роздумуючи над феноменом Запорозької Січі, зазначають: «Січова законотворчість розвивалась як звичаєве, тобто усне за формою право, укорінене в свідомості святістю традицій» [1, с. 87]. Учені зауважують, що з плином часу юридичні норми не зазнали змін і не були впорядковані в єдиний закон. Пантелеймон Куліш в романі використовує модель постійної судової структури на Січі: рада – кошовий – старійшини – отамани. Найдемократичнішим елементом була козацька рада. Вона приймала закони й рішення, обирала, забороняла, контролювала. Її значимість відчутна і в художньому тексті: «Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місцю почали гукати окличники: «У раду! У раду! У раду!». <...>

- Чого се б'ють у віщові бубни? – питає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

– Хіба не знаєш? – одвітує той. – Судитимуть Кирила Тура!» [2, с. 122].

Кошовий очолював уряд Січі. Звертання «батьку» до нього засвідчує силу влади, глибокої поваги запорожців. Письменник вводить у твір образ «батька Пугача», у діях якого акумулюється виховання підлеглих шляхом дотримання козацьких звичаїв. Розпорядження отамана виконувалися миттєво. Особливого звучання в тексті набуває звернення до гетьмана: «Говори, батьку гетьмане; твоє слово – закон» [2, с. 123]. Гетьман був найвищою інстанцією в адміністративних та судових справах.

Інша складова правосуддя – старійшина, «діди січовії». Автор зазначає, що «на нарадах їх річ була попереду», «їх шановано й поважано, як батьків» [2, с. 122]. Їх значимість підкреслює у промові гетьман Брюховецький: «Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки – судіть самі, як самі знаєте, а моє діло махнути булавою, да й нехай по тому буде» [2, с. 123].

Отамани мали найменше впливу на рішення того чи іншого питання, тому курінна старшина у відставці складала останню управлінську ланку козацтва.

Пантелеймон Куліш детально зображує розташування суддівської еліти, наче намагається перенести історичну вагомість у теперішній час читача.

Таким чином, Пантелеймон Куліш у романі «Чорна рада» використав історичні та етнографічні матеріали, зокрема ті, що стосуються козацьких ритуалів, з метою охудожнення історичного буття України періоду Руїни. Літературну обробку звичаєвих та ритуальних матеріалів можна вважати внесенням інтертекстуальних елементів у загальний текст роману. Роль цих елементів полягає, передусім, у тому, щоб надати творові історичної та етнографічної достовірності, а також романтизувати побут Запорозької Січі.

### Література

1. Андрущенко В. Феномен Запорозької Січі / Володимир Андрущенко, Віктор Федосов // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 80-89.
2. Куліш П. Чорна рада : хроніка 1663 року та оповід. / Пантелеймон Куліш. – К. : Веселка, 1990. – 254 с.
3. Літературознавча енциклопедія. У 2 т. Т. 2. М (Маадай-Кара) – Я (я-форма) / авт.-укл. Ковалів Ю. І. – К. : Академія, 2007. – 622 с. – (Енциклопедія ерудита).
4. Середюк О. Лицарі сонця : іст. нарис – 2-е вид., доповн. і переробл. / Олександр Середюк. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – 472, [2] с.
5. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків. У 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький. – Л. : Світ, 1990. – 316, [3] с.